

Волошин Ю.О.

доктор юридичних наук, професор

завідуючий кафедри міжнародного права Національного авіаційного університету

Феномен конституціоналізації міжнародного (наднаціонального) правопорядку: основні концепції та практика реалізації

Феномен конституціоналізації досить поширений у сучасному конституційному праві і може мати широке і вузьке тлумачення. Вузьке застосовується в сучасному конституційному праві, де під конституціоналізацією права розуміють піднесення правової норми до конституційного положення. В контексті такого розуміння процес конституціоналізації права стає об'єктивно пов'язаним з проблемою визначення і вибору об'єктів конституційного регулювання.

Широке значення поняття «конституціоналізація» використовується не тільки в юриспруденції, а й у суміжних соціальних науках, зокрема в конфліктології¹. Конституціоналізація як широке явище означає характерний для індустріальних суспільств розвиток ієрархічно взаємозв'язаних між собою способів і методів юридизації суспільних відносин взагалі і соціальних конфліктів зокрема. З огляду на це ефективне правове регулювання суспільних відносин може бути представлене як кібернетична модель устрою конституційного характеру, а процес юридизації суспільних відносин в рамках такого устрою — як поступова конституціоналізація правового порядку в цілому. Поняття «конституціоналізація» широко застосовується в різних гуманітарних дослідженнях².

¹ Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : моногр. / Ю. Г. Барабаш ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Харьков : Право, 2008. — 220 с. ; Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз) : посібник / Г. М. Волянська, М. В. Онішук, М. В. Савчин та ін. ; за заг. ред. М. В. Савчина, В. Л. Федоренка. — К. : Ін-т громадянського сусп-ва, 2008. — 187 с. ; Автономов А. С. Азбука лоббирования / А. С. Автономов ; Ин-т развития избирательных систем (ИРИС). — М. : Права человека, 2004. — 109 с. ; Автономов А. С. Социальные технологии межсекторного взаимодействия в современной России : учеб. / А. С. Автономов, Т. И. Виноградова, М. Ф. Замятина, Н. Л. Хананашвили ; под общ. ред. А. С. Автономова. — М. : Фонд НАН, 2003. — 416 с.

² Автономов А. С. Социальные технологии межсекторного взаимодействия в современной России. — С. 57.

Останнім часом особливо активно обговорюються проблеми конституціоналізації європейського права і виникнення на його основі «наднаціонального конституціоналізму» в Європейському Союзі³675. При цьому конституціоналізація означає сучасний розвиток конституційних основ європейського права (так званого первинного права, що виявляється в засновницьких договорах про утворення Європейського Співтовариства і Європейського Союзу), а також процес створення європейської конституції як консолідованого акта⁴.

Вважаємо, що зазначене поняття може використовуватися в конституційному праві для позначення двох різновекторних процесів системного регулювання суспільних відносин за допомогою правових норм вищого порядку. Передусім це безпосередньо стосується конституційно-правового забезпечення участі держав у інтеграційних процесах. Це проявляється, по-перше, в тому, що особлива важливість окремих видів суспільних відносин здатна об'єктивувати потребу регулювання їх у конституції, а тому конституційне регулювання може розширювати у цьому випадку свій об'єкт. По-друге, конституція за допомогою багаторівневого конституційного законодавства може поширювати сферу своєї регулюючої дії на всю систему права і законодавства. В цьому випадку знижується потреба в конституційних поправках, адже різні рівні конституційного законодавства можуть інтегрувати правові інновації, що значною мірою змінюють зміст конституційного права.

Для визначення природи, особливостей і способів впливу конституції на суспільні відносини у вітчизняній науці, як правило, використовується поняття «конституційне регулювання»⁵. Його застосування є об'єктивним показником важливості певних видів таких відносин у конкретно-історичних

³ Клемин А. В. Европейское право и Германия: баланс национального и наднационального: Европейское Сообщество, Германия, право: национальный консерватизм, коллизии и единство / А. В. Клемин. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2004. — 590 с.

⁴ Танчев Е. Верховенство конституции в контексте конституционного плюрализма / Е. Танчев // Сравнительное конституционное право. — 2005. — № 4. — С. 110.

⁵ Конституційне право України : підручник для студентів вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. — К. : Ін Юре, 2002; Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України : курс лекцій / В. Ф. Мелашенко. — К. : Вентури, 1995.

умовах підготовки, ухвалення, внесення поправок до конституції держави. Рівень конституційного регулювання є найвищим з усіх можливих рівнів правового регулювання.

Проте справжнє значення конституції і конституційного права в регулюванні суспільних відносин можна осмислити тільки при врахуванні їх динамічного впливу на правову систему в цілому. Динаміка регулювання показує, наскільки глибоко проникають норми конституції і конституційного права в інші галузі права, підпорядковуючи їх фундаментальним конституційним імперативам. Цей процес можна охарактеризувати як конституціоналізацію правового порядку.

Звичайно, конституція за своїм правовим статусом і призначенням виступає основним, сутнісним компонентом правової системи. Водночас у функціональному і правореалізаційному аспекті конституційні норми потребують механізму забезпечення, що має законодавчий, правозастосовчий, контрольний та інтерпретаційний компоненти⁶78. Тому проникнення норм конституції як обов'язкових імперативів у різні компоненти правової системи є необхідним процесом реалізації конституції після її введення в дію.

Динамічний вплив конституції на правову систему може відбуватися в двох різних видах соціально-політичних і соціально-економічних умов. Так, при конституційному забезпеченні послідовних процесів інтеграції України в міждержавне об'єднання можна виділити ряд критеріїв його здійснення. Перший припускає існування стабільного демократичного конституційного режиму і правової системи. За таких умов об'єднання відбувається як нормальний, стабільний процес і лише посилюється при внесенні до конституційного тексту поправок, у відповідність з якими необхідно привести галузеве законодавство і судову практику в ході тлумачення і застосування конституційних норм. Динамізм конституційної

⁶ Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : моногр. / Ю. Н. Тодыка. — Харьков : Факт, 2000. — С. 293.

дії в цьому випадку залежить від прямих і зворотних зв'язків між потребами суспільного розвитку і змінами змісту конституційних норм. Другий критерій характерний для правової системи суспільств перехідного типу. У зазначеному аспекті слід акцентувати увагу на тому, що в сучасних соціальних науках з'явилася навіть особлива галузь досліджень — транзитологія⁷. На сучасному етапі свого розвитку Україна знаходиться в процесі фундаментальної політико-правової і соціально-економічної трансформації, яка може бути описана як перехід до основних європейських цінностей, таких, як демократія, верховенство права, місцеве самоврядування тощо. Подібні фундаментальні трансформації випробовували і сучасні держави Центральної і Східної Європи, які стали повноправними членами Європейського Союзу. В умовах перехідного періоду динамічна дія конституції на правову систему ускладнюється чинниками зовнішнього і внутрішнього характеру. До перших можна віднести міжнародно-правові зобов'язання України, що впливають з норм і принципів міжнародного права, факту вступу до Ради Європи і подальшої ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України дана Конвенція інкорпорована в національну правову систему⁸. Вона використовується Конституційним Судом України разом з іншими внутрішніми та міжнародно-правовими актами, що

⁷ Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? / Б. Г. Капустин // Полис. — 2001. — № 4. — С. 6–26 ; Конституционное право России : учеб. для студентов высших учеб. заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / С. В. Бендюрина, А. В. Безруков, В. В. Игнатенко ; под ред. А. Н. Кокотова, М. И. Кукушкина. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2007. — С. 61.

⁸ Андриянов К. Правовая природа решений Европейского Суда з прав людини / К. Андриянов // Право України. — 2002. — № 3. — С. 37–42 ; Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського Суду з прав людини судами України / Г. Куц // Право України. — 2002. — № 2. — С. 18–24 ; Присяжнюк Т. Система Європейської Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини — унікальний інструмент захисту прав порушених прав / Т. Присяжнюк // Право України. — 2001. — № 6. — С. 32–37 ; Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини. — К. : Київська правда, 1998. — 72 с. ; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні / Міністерство юстиції України. — Офіц. вид. — К., 2006. — 176с. ; Фулей Т. І. Застосування ЄКПЛ у цивільному судочинстві : Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського Суду з прав людини: застосування у цивільному судочинстві : опорний конспект / Академія суддів України. — К. : Пульсари, 2007. — 50 с. ; Фулей Т. І. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: національна практика застосування в кримінальному судочинстві : навч.-метод. посіб. для суддів / Академія суддів України; Плекання культури прав людини. Спільна програма Ради Європи та Європейської Комісії. — К. : Гештальт Консалтинг Груп ; Зовнішторгвидав України, 2008. — 84 с.

закріплюють основні права і свободи людини, в процесі розгляду справ про конституційність правових актів.

Чинниками внутрішнього характеру є такі, що демонструють динамічний вплив Конституції України на національну правову систему. Це також ускладнюється факторами інкорпорації норм міжнародного і європейського права, що регламентують основні права і свободи, зіткненням консервативної функції права і його перетворюючої ролі, невисоким рівнем довіри населення до конституційних принципів і норм, проблемами виконання рішень судових органів.

У вітчизняній науці конституційного права під конституціоналізацією суспільних відносин розуміють розширення конституційних засад у різних сферах суспільно-політичного життя шляхом формування відповідними органами державної влади правових позицій, судових прецедентів тощо. Суть даної конституціоналізації, на думку В. М. Кампа, полягає у зміцненні засад функціонування державного і суспільного життя як необхідних умов їх розвитку. Завдяки конституціоналізації забезпечується потрібний рівень конституційного регулювання, гарантування, захисту та охорони суспільних відносин, що сприяє стабільності та наступності конституційно-правового розвитку держави⁹. Тотальна конституціоналізація суспільних відносин автоматично сприяє розширенню об'єкта конституційно-правового регулювання. Якщо раніше конституції обмежувалися головним чином питаннями організації державної влади, відносинами влади та громадян, то нині фактично всі сучасні конституції включають положення, які належать до сфери функціонування не тільки суб'єктів влади, громадянського суспільства, соціальних відносин, а й економіки¹⁰ 682, міждержавних та зовнішньополітичних відносин¹¹ 683.

⁹ Кампо В. М. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект / В. М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 6. — С. 50.

¹⁰ Конституционное право государств Европы : учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / отв. ред. Д. А. Ковачев. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — С. 1–39.

¹¹ Пабрикс А. Внешняя политика по уму и принципам Конституции [Электронный ресурс] / А. Пабрикс. — Режим доступа : <http://www.politnauka.org/comm/lu/pabriks.php>

Тут не можна не погодитися з думкою Ю. О. Тихомирова, який вважає, що сьогодні будь-які відхилення від «конституційної осі» є згубними і можуть спровокувати як локальні (у межах одного або декількох суб'єктів), так і внутрішньодержавні та міжнародні конфлікти¹². Відчутнішою на міждержавному рівні стає нова модель побудови системи влади. Так, закріплений в актах Ради Європи принцип субсидарності означає взаємодоповнення й взаємозамінність органів влади на міждержавному, державному, регіональному й локальному рівнях. Такими є положення Європейської Хартії місцевого самоврядування й проекту Європейської Хартії регіонального самоврядування (останній документ вже прийнятий та з жовтня 2008 року відкритий для підписання державами — членами РЄ)¹³. На думку А. О. Четверикова, основоположні принципи організації й функціонування механізму політичної влади Європейського Союзу дедалі більше набувають конституційних рис¹⁴. Характерною рисою європейської конституціоналізації також є зростання ролі конституційних і наднаціональних судів, що здійснюють юрисдикційний судовий контроль законодавства. Судовий контроль у конкретних випадках порушення суб'єктивних прав і свобод застосованим законом покликаний гарантувати їх реальний захист, ефективність і доступність до правосуддя всіх згідно із загальноновизнаними конституційними європейськими стандартами. При цьому забезпечується також їх гнучке тлумачення, яке відповідає очікуванням сучасного суспільства¹⁵. При цьому конституціоналізація прав і свобод людини є суттєвим об'єднавчим фактором сучасного європейського конституційного розвитку.

Не випадково одна із секцій XVII Конгресу Міжнародної академії порівняльного права (липень 2006 р., Утрехт, Нідерланди) була присвячена

¹² Тихомиров Ю. А. Развитие теории конституционного права. — С. 10.

¹³ Там же. — С. 11.

¹⁴ Четвериков А. О. Основные органы Европейского Союза (конституционно-правовой аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. О. Четвериков. — М., 1999. — С. 8.

¹⁵ Зорькин В. Д. Интеграция европейского конституционного пространства: ответы и вызовы : доклад на междунар. конф. «Единое правовое пространство Европы и практика конституционного правосудия», м. Москва, 26 ноября 2006 г. / В. Д. Зорькин // Россия и Конституция в XXI веке. — М. : Норма, 2008. — С. 424.

обговоренню проблематики конституціоналізації міжнародного правового порядку¹⁶. На VII Конгресі конституціоналістів, який проходив 11–17 червня 2007 року в Афінах, проблематиці підвищення ролі конституційного права як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному правопорядках приділялося багато уваги. На пленарному засіданні та під час секційних засідань неодноразово у наукових доповідях загострювалася увага до нового етапу розвитку конституційного права, який виражається в глобальній конституціоналізації усіх сфер життєдіяльності суспільства, зміцненні державного суверенітету навіть в умовах міждержавної інтеграції. Ці положення були представлені й у рекомендаціях даного міжнародного форуму¹⁷.

Юридичною основою конституціоналізації є конституція, що містить правові норми вищого порядку для всієї національної правової системи. Ключову роль у конституціоналізації правового порядку відіграє нормативне і каузальне тлумачення Конституції України Конституційним Судом. Основні умови конституціоналізації — нормативність Конституції та її пряме застосування судовими й іншими органами державної влади. У вітчизняній правовій системі сфера, межі і правила прямої дії Конституції стали однією з головних проблем сучасного конституційного права.

Існування норм міжнародного права та їх дія всередині правової системи держави зазвичай узгоджуються з принципом верховенства конституції. Процес конституціоналізації забезпечує інтеграцію правової системи, всіх галузей права, законодавства та інших компонентів правової системи. Конституціоналізація правового порядку є необхідним результатом узгодження конституційних цінностей і принципів, а також всього масиву конституційного і галузевого законодавства. Принципи українського конституціоналізму — це наріжний камінь всієї правової системи. Вони покликані забезпечувати сталий і демократичний розвиток і функціонування

¹⁶ Тихомиров Ю. А. Международный конгресс компаративистов / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. — 2006. — № 10. — С. 149–151.

¹⁷ VII World Congress of Constitutional Law, Athens, Greece, 11–15 June 2007. — Athens : Resolution, 2007.

інститутів державної влади. З позицій процесу конституціоналізації вони визначають структурні й функціональні взаємозв'язки між конституцією та іншими правовими актами, галузями права, конституційно-правовими інститутами.

Сучасна ідея конституціоналізації правового порядку ґрунтується на постулатах конституційної теорії і практичному досвіді розвитку демократичних держав. У цілому погоджуючись з тим, що для конституції характерна універсальність, ми пропонуємо своє розуміння цієї ознаки у контексті даного дослідження. Універсалізм конституції дає змогу цьому правовому акту виступати в якості чинника інтеграції національної правової системи в правову систему міждержавного об'єднання. Аргументами нашої позиції є наступні положення.

1. Універсальний характер конституційних положень має три аспекти. По-перше, норми конституції зачіпають у процесі регулювання всі найважливіші сфери суспільного життя — правову, політичну економічну, соціальну, культурну. По-друге, обсяг регулювання в цих сферах не однаковий. По-третє, сучасна конституція, визначаючи нормативну модель і юридичний каркас суспільних відносин, створює правові передумови узгодженого розвитку різних підсистем суспільства, тим самим забезпечує процес універсалізації юридичних норм, гармонізує зв'язки між нормами різних галузей права, коли базові конституційні норми і конституційні цінності, що лежать в їх основі, стикаються з галузевими принципами права, правовими процедурами або традиціями.

2. Універсальність конституційних норм виявляється завдяки закріпленню в конституції великої кількості норм-принципів, норм-цілей, норм-завдань, які в цілому можуть бути віднесені до категорії конституційних декларацій, що виконують одночасно телеологічну й експресивну функції. Конституційні декларації мають загальний характер, а тому потрібне їх тлумачення, що конкретизуватиме їх щодо окремих правовідносин. Механізмами ж якості універсальності завжди виступають

конституційне тлумачення і конституційний контроль — гаранті конституційності різних нормативних правових актів.

3. Наявність у конституції норм-цілей сприяє не тільки формуванню універсальних телеологічних доміант статутарного та динамічного існування соціуму та держави, зафіксованого на нормативному рівні, а й окресленню перспективного їх розвитку, спрямованого на формування суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової державності, яка в умовах міждержавної інтеграції може існувати тільки завдяки інтенсивному співробітництву держав світу в рамках міжнародних організацій та інтеграційних міжнародних об'єднань.

4. Ознака універсальності залежить від правового і публічного потенціалу конституційних положень. Ступінь відкритості конституції інноваціям і соціальним змінам — важливий показник її юридичного і суспільного потенціалу. Чинна Конституція України в цілому відповідає вимогам універсальності.

Вважаємо, що наведена аргументація є достатньою, причому не тільки для демонстрації універсалізму конституції, а й для акцентування на її ролі як чинника інтеграції національної правової системи в правову систему міждержавного об'єднання.

Сучасне розуміння конституції припускає широкий підхід до розкриття її правової природи як основного закону держави. Такому підходу відповідає погляд на конституцію як на чинник, причому як внутрішньої інтеграції, так і зовнішньої інтеграції правової системи країни.

Правова система — це комплексне явище соціальної реальності, яке є сукупністю праворозуміння в даний історичний період, систем права і законодавства, правових інститутів, механізму реалізації права, правосвідомості й правової культури суспільства. Поняттям «інтеграція» охоплюються всі структурні елементи правової системи країни. Відтак можна говорити, по-перше, про інтеграцію системи права, різних галузей права у дусі нових конституційних принципів; по-друге, про інтеграцію

галузей законодавства під впливом норм конституції і конституційного законодавства; по-третє, про інтеграцію конституційно-правових та інших правових інститутів відповідно до основ конституційного ладу; по-четверте, про інтеграцію ідеології і культури в конституційно-правовій сфері, за допомогою якої в її орбіту потрапляють всі сфери правової культури.

Через принципи конституції галузі права інтегруються в рамках єдиного правового простору. Конституція задає та визначає систему конституційно-правових інститутів і визначає їх зв'язок з правовими інститутами в інших галузях права.

При вивченні процесів конституціоналізації суспільних відносин слід розмежовувати конституціоналізацію внутрішньодержавного правопорядку, за якої значно підвищується роль Основного Закону у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, та конституціоналізацію міжнародного правопорядку. Суддя Конституційного Суду В. М. Кампо окремо виділяє конституціоналізацію зовнішніх відносин, у якій роль конституційного механізму державної влади особливо важлива, зокрема з огляду на євроінтеграційні процеси в державі¹⁸.

Відтак актуалізується питання про можливі шляхи та засоби конституціоналізації правових систем. У класичній теорії конституційного права існує два основних способи конституціоналізації правового порядку, кожен з яких відображає шляхи і рівні проникнення конституційних норм і принципів у національну систему права. Тут також необхідно зазначити, що способи конституціоналізації мають універсальний характер, причому як на рівні внутрішньодержавного правопорядку, так і на рівні міжнародного правопорядку або правопорядку міждержавного об'єднання.

Перший спосіб — нормативно-законодавча конституціоналізація правового порядку. Її традиційний шлях — зведення правової норми до конституційної — може мати обмежене застосування, якщо текст конституції

¹⁸ Кампо В. М. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект. — С. 53.

виділяє з корпусу законодавства особливий різновид конституційних законів і визначає їх предмет, тобто питання, з яких вони можуть бути прийняті, або сфери суспільних відносин, котрі мають бути врегульовані даним видом законів. Забезпечуючи конституціоналізацію правового порядку, слід враховувати, що відповідні конституційні закони не є складовою частиною Конституції і не можуть змінювати зміст її норм. Крім того, нормативно-законодавча конституціоналізація не забезпечує повною мірою гармонійну і несуперечливу правову систему, оскільки допускає появу не відповідних один одному різних за юридичною силою правових актів.

Другий спосіб — нормативно-інтерпретаційна конституціоналізація правового порядку, тобто проникнення норм і принципів Конституції в національну систему права можливе за допомогою інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду, коли він розглядає справи про тлумачення Конституції або про конституційність різних нормативних правових актів у ході конституційного контролю. Для нормативно-інтерпретаційної конституціоналізації характерні певні риси, що зумовлені природою інтерпретаційної діяльності. По-перше, джерелом її застосування є конституційний конфлікт або колізія, проблеми застосування положень Конституції різними суб'єктами права. Тому за допомогою інтерпретації і пов'язання суперечок Конституційний Суд створює сприятливі умови для належного застосування норм Конституції різними державними органами, особливо судами. По-друге, це найбільш гнучкий спосіб гармонізації національного законодавства і правової системи відповідно до духу і принципів Конституції, який, проте, вимагає тривалішого часу, оскільки розрахований на перспективу, а ініціатива його застосування не належить Конституційному Суду. По-третє, в процесі нормативно-інтерпретаційної конституціоналізації існує небезпека зміни сутності та змісту конституційних норм без зміни тексту Конституції. Результатом такого процесу може стати розширення або видозміна первинного змісту конституційних положень.

У сучасний період вплив конституціоналізму на розвиток міжнародної системи дедалі відчутніший¹⁹691, оскільки тим самим забезпечується можливість формування в конкретних регіонах стабільного правового порядку.

Відбувається помітніша тенденція до конституціоналізації міжнародного права, яке безпосередньо залежить від активного проникнення норм, принципів і доктрин конституційного права в міжнародне право, де вони й закріплюються. Прикладом може бути розробка проектів Конституції Європейського Союзу і Конституційного акта Союзної держави Білорусі й Росії. Одним з елементів конституціоналізації міжнародного права є закріплення в міжнародному праві прав і свобод людини, гарантій їхнього захисту²⁰, а також інших інститутів конституційного права.

Конституціоналізацію міжнародного права можна охарактеризувати як процес впливу сучасної доктрини конституціоналізму, норм і принципів конституційного права різних держав на нормативну систему міжнародного права. За таких умов міжнародне право перманентно зазнає тиску з боку конституційних принципів, тим самим набуваючи більш універсальної основи для свого подальшого розвитку в умовах міждержавної інтеграції.

У цьому зв'язку слід зазначити, що з розвитком європейського конституціоналізму, вже в першій третині ХІХ століття висловлювалися пропозиції про необхідність використання такого нового напрямку правової інтернаціоналізації, як ухвалення всесвітньої конституції. Подібні погляди наполегливо пропагував англійський ліберал І. Бентам у праці «Керівні засади конституційного кодексу для всіх держав»²¹.

У сучасних умовах ці ідеї отримали подальший розвиток у різних концепціях конституціоналізації міжнародного права В. Хальштайна й Г.

¹⁹ Ромашов Р. А. Современный конституционализм: вопросы истории и теории : моногр. / Р. А. Ромашов. — СПб. : Изд-во Акад. МВД России, 1998. — С. 118.

²⁰ Исаев Д. А. Хартия Европейского Союза об основных правах и ее воздействие на европейский конституционный процесс / Д. А. Исаев // Правовые проблемы укрепления российской государственности / под ред. В. Ф. Воловича. — Томск, 2003. — Ч. 14. — С. 215–216.

²¹ Конвей С. «Бентам проджект» и изучение Бентама / С. Конвей // История права: Англия и Россия. — М. : Прогресс, 1990. — С. 221–240 ; Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. — М. : РОССПЭН, 1998. — 415 с.

Мослера²²694. Зокрема, ці вчені підкреслюють, що сам процес взаємодії конституційних інститутів та міжнародного права не тільки посилює, а й легалізує міжнародний правопорядок, сприяє зміцненню ідей та практики здійснення міждержавної інтеграції. Водночас, на думку деяких учених, особливістю розвитку сучасного конституціоналізму є тенденція зниження ролі конституційного права, відходу від доктрин конституційного консерватизму та конституційних традицій. Крім того, внаслідок дії цієї тенденції спостерігаємо і масштабні прояви нестабільності конституційного розвитку самих держав. Для подолання таких негативних факторів учені висувують слушну тезу про об'єктивацію створення у майбутньому загальносвітових принципів конституціоналізму²³.

На думку німецького вченого К. Томушата, деякі (універсальні) норми міжнародного права виконують конституційну функцію не тільки в міжнародних, а й у внутрішньодержавних реаліях. Така функція полягає в «забезпеченні міжнародного миру, безпеки та законності у відносинах між державами, а також у забезпеченні прав людини і принципів правової держави в межах окремих держав на благо людей, які, по суті, є кінцевими адресатами міжнародного права»²⁴. На нашу думку, зазначений аргумент полягає в тому, що основні принципи міжнародного права у цьому випадку стосуються всіх форм демократичної влади щодо забезпечення державами прав і свобод людини і громадянина на вищому конституційному рівні.

Крім того, К. Томушат вважає, що така традиційна функція міжнародного права, як регулювання міждержавних відносин доповнюється не лише конституційною функцією, а й функцією національного адміністративного й приватного права. Нове міжнародне право є «універсальним шаблоном суспільного життя»²⁵. Воно «перетворилося на

²² Mosler H. *The International Society as a Legal Community* / H. Mosler. — London, 1999.

²³ Сравнительное конституционное право / под ред. А. И. Ковлера, В. Е. Чиркина, Ю. А. Юдина ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. — М. : Манускрипт, 1996. — С. 719–724.

²⁴ Богданди А. Конституционализм в международном праве: комментарии к предложению из Германии / А. фон Богданди // Право и политика. — 2008. — № 1. — С. 61.

²⁵ Tomuschat C. *International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century, General Course on Public International Law* | C. Tomuschat // *Recueil des Cours*. — 1999. — № 10. — P. 63.

багатогранну систему права, яка пронизує всі сфери життя всюди, де уряди діють в інтересах захисту публічних інтересів»²⁶, і є нині «загальним правовим порядком для людства як цілого»²⁷. На думку вченого, на зміну традиційному уявленню, згідно з яким міжнародне право і державне (конституційне) право мають справу, як правило, з предметами, що розрізняються, приходить точка зору, відповідно до якої обидві системи права є не окремими сферами, а скоріше цілісною, багаторівневою системою²⁸.

З таким баченням можна погодитися, адже деякі процеси конституціоналізації міжнародного права вже цілком відчутні. Насамперед відбувається розробка конституцій у країнах, які перебувають під впливом певної держави (групи держав) або міжнародного співтовариства. Найяскравішим прикладом є Конституція Японії 1947 року, при створенні якої був взятий за основу запропонований США текст так званої «Конституції Макартура», в сучасний період — конституції Афганістану та Іраку²⁹, втручання міжнародних і міждержавних структур у конституційний процес внесення змін до Конституції Боснії та Герцеговини після закінчення війни 1992–1995 років і Конституції Іраку в 2004–2005 роках. У сучасній конституційній практиці мають місце випадки, коли держави приймають правові рішення, не усвідомлюючи, як це вплине на їх конституційне право. За приклад можна взяти приєднання до Європейського Союзу Великої Британії та його вплив на розвиток національного конституційного права і конституційної доктрини³⁰.

Конституціоналізований міжнародний порядок не настільки утопічний, як це здається на перший погляд. Ю. Хабермас сформулював

²⁶ Богданди А. Конституціоналізм в міжнародному праві: коментарії к предложению из Германии. — С. 70.

²⁷ Там же. — С. 68.

²⁸ Там же. — С. 69.

²⁹ Маклаков В. В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть / В. В. Маклаков. — М. : Волтерс Клувер, 2006. — С. 79.

³⁰ Коданева С. И. Британская конституционная реформа: региональный аспект : аналит. обзор / С. И. Коданева ; РАН ИНИОН, Центр социальной науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М. : ИНИОН РАН, 2005. — 112 с.

концептуальне положення про те, що міжнародну реальність не можна зрозуміти адекватно, якщо сприймати її як «природний стан» у дусі Гоббса. Принаймні деякими з її основних акторів є конституційні демократії, конституційні канони яких скеровують їхню діяльність на міжнародній арені³¹. Отже, для переходу від переважно горизонтальної міжнародної системи до системи з глобальними інститутами, які охороняють ключові конституційні принципи, потрібні не такі великі зусилля, як для того, щоб вийти з Гоббсівського природного стану відносин між індивідами. Міжнародний конституціоналізм, у цьому сенсі, є просто додатком до конституціоналізму внутрішньодержавного і подальшим кроком у прогрес цивілізації³².

Використання конституційної термінології для характеристики принципів міжнародного права було піддано критиці. Так, Р. А. Ромашов подібні твердження відніс до категорії досить дискусійних. По-перше, він не погоджується з думкою про те, що в сучасній теорії конституціоналізму спостерігається зниження авторитету конституції як основного джерела й умови реального конституціоналізму. Вчений вважає, що в умовах економічної і соціально-політичної дестабілізації роль Конституції як Основного Закону не лише не ослабляються, а навпаки, посилюється, набуваючи якісно нового змісту.

По-друге, актуальна проблема створення загальносвітових принципів конституціоналізму ускладнюється суперечностями, пов'язаними з відмінностями в національних правових системах, особливостями політичного, економічного, соціально-культурного розвитку. Крім того, вчений констатує відсутність налагодженого механізму юридичного розв'язання колізій у процесі реалізації державами своїх геополітичних інтересів (нанесення США ракетних ударів по суверенних Афганістану й Пакистану; спроба силового вирішення югославського конфлікту тощо). У

³¹ Хабермас Ю. Конституционализация международного права // Расколотый Запад. — М. : Весь Мир, 2008. — 192 с.

³² Там само. — С. 34.

подібних обставинах, на думку Р. А. Ромашова, розмови про створення «загальносвітової конституційної системи» набувають утопічності³³. Водночас автор зовсім не намагається довести неможливість побудови такої системи в принципі. На сучасному етапі розвитку світового співтовариства у відповідних актах та угодах можуть дістати відображення конституційні норми-цілі й норми-дефініції, які згодом отримають свою конкретизацію в робочих програмах, що забезпечують верховенство конституційного права в національному й міжнародному праві.

Але, схоже, критики прихильників концепцій конституціоналізації міжнародного правопорядку не досить ознайомлені з різними позиціями в світовій конституційній думці. Так, Ю. Хабермас і К. Томушат дотримуються однієї думки, що використання конституційної термінології в міжнародному праві жодним чином не применшує ролі конституціоналізму в організації влади всередині держави³⁴706. В межах ліберальної конституційної традиції слід розуміти правові норми, які стримують і скеровують публічну владу, зокрема законодавчу й виконавчу, як норми конституційні, навіть враховуючи, що вони не засновують ту владу, яку вони стримують, і не можуть вважатися еманаціями установчої влади.

Разом з поняттями «конституціоналізм», «правова і конституційна держава», «реалізація конституції», «конституційне забезпечення» сучасна наука конституційного права почала оперувати поняттям «конституціоналізація правового порядку». Під ним розуміють процес проникнення норм конституції і конституційного права як обов'язкових імперативів у різні компоненти правової системи.

Сучасний процес конституціоналізації міжнародно-правового порядку — новий етап всесвітньо-історичного явища, пов'язаний з тенденцією юридизації суспільних відносин, яка постійно посилюється. Це зумовлено процесами глобалізації і міждержавної інтеграції, експансією

³³ Ромашов Р. А. Современный конституционализм: вопросы истории и теории. — С. 120–121.

³⁴ Хабермас Ю. Конституционализация международного права. — С. 158.

доктрини конституціоналізму в європейській комунітарній і міжнародно-правовий порядок. Конституціоналізація міжнародного права — це процес впливу сучасної доктрини конституціоналізму, норм і принципів конституційного права різних держав на нормативну систему міжнародного права.

Поняття «наднаціонального конституціоналізму» може використовуватися в конституційному праві для позначення двох різновекторних процесів системного регулювання суспільних відносин за допомогою правових норм вищого порядку. Передусім це стосується безпосередньо конституційно-правового забезпечення участі держав в інтеграційних процесах. По-перше, особлива важливість окремих видів суспільних відносин об'єктивує потребу регулювання їх у конституції, а тому конституційне регулювання може розширювати у цьому випадку свій об'єкт. По-друге, конституція за допомогою багаторівневого конституційного законодавства може поширювати регулюючий вплив на всю систему права і законодавства. Відтак знижується потреба в конституційних поправках, адже різні рівні конституційного законодавства можуть інтегрувати правові інновації, що значною мірою змінюють зміст конституційного права.

Сучасна ідея конституціоналізації правового порядку ґрунтується на постулатах конституційної теорії і досвіді демократичних держав. В цілому погоджуючись з тим, що для конституції характерна універсальність, пропонуємо своє розуміння цієї ознаки. Універсалізм конституції дає змогу цьому правовому акту виступати в якості чинника інтеграції національної правової системи в правову систему міждержавного об'єднання.

Аргументацією авторської позиції є наступні положення.

1. Універсальний характер конституційних положень має три аспекти. По-перше, норми конституції зачіпають у процесі регулювання всі найважливіші сфери суспільного життя — правову, політичну економічну, соціальну, культурну. По-друге, обсяг регулювання в цих сферах не однаковий. По-третє, сучасна конституція, визначаючи нормативну модель і

юридичний каркас суспільних відносин, створює правові передумови узгодженого розвитку різних підсистем суспільства, тим самим забезпечує процес універсалізації юридичних норм, гармонізує зв'язки між нормами різних галузей права, коли базові конституційні норми і конституційні цінності, що лежать в їх основі, стикаються з галузевими принципами права, правовими процедурами або традиціями.

2. Універсальність конституційних норм виявляється завдяки закріпленню в конституції великої кількості норм-принципів, норм-цілей, норм-завдань, які в цілому можуть бути віднесені до категорії конституційних декларацій, що виконують одночасно телеологічну й експресивну функції. Конституційні декларації мають загальний характер, а тому потрібне їх тлумачення, що конкретизуватиме їх щодо окремих правовідносин. Механізмами ж якості універсальності завжди виступають конституційне тлумачення і конституційний контроль — гаранті конституційності різних нормативних правових актів.

3. Наявність у конституції норм-цілей сприяє не тільки формуванню універсальних телеологічних доміант статутарного та динамічного існування соціуму та держави, зафіксованого на нормативному рівні, а й окресленню перспективного їх розвитку, спрямованого на формування суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової державності, яка в умовах міждержавної інтеграції може існувати тільки завдяки інтенсивному співробітництву держав світу в рамках міжнародних організацій та інтеграційних міжнародних об'єднань.

4. Ознака універсальності залежить від правового і публічного потенціалу конституційних положень. Ступінь відкритості конституції інноваціям і соціальним змінам — важливий показник її юридичного і суспільного потенціалу. Чинна Конституція України в цілому відповідає вимогам універсальності.

Наведена аргументація є достатньою, причому не тільки для демонстрації універсалізму конституції, а й її ролі як чинника інтеграції

національної правової системи в правову систему міждержавного об'єднання.

При вивченні процесів конституціоналізації суспільних відносин слід розмежовувати конституціоналізацію внутрішньодержавного правопорядку, за якої значно підвищується роль Основного Закону у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, та конституціоналізацію міжнародного правопорядку, яка безпосередньо залежить від активного проникнення норм, принципів і доктрин конституційного права в міжнародне право, в якому вони дістають закріплення.